

ІСТОРІЯ

УДК 94(477)"18":368

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.15130184>**Політика земського лібералізму північної України у галузі страхування власності населення(70-80рр.XIXст.)****Котельницький Назар Анатолійович,**

кандидат історичних наук, доцент кафедри права, Чернігівський інститут інформації, бізнесу і права Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Ю.Бугая, м. Чернігів, Україна,
<https://orcid.org/0000-0003-4480-365X>

Прийнято: 14.03.2025 | Опубліковано: 30.03.2025

Анотація. У статті висвітлюються головні імперативи політики земського лібералізму північної України у галузі страхування власності населення. Методологія праці ґрунтується на методах аналізу та синтезу, індукції та дедукції, історико-описовому методі, контент-аналізі, проблемно-хронологічному методі. Автор прийшов до висновку про те, що проблеми страхування майна населення займали помітне місце у системі координат соціальної політики земського ліберального руху північної України у 70-80рр. XIXст. Наприкінці 70рр.XIXст., у зв'язку з новизною справи, відсутністю сталої системи у сфері, земські ліберали використовували паліативні форми діяльності, оперативно реагуючи на поточні ексцеси та забезпечуючи належним чином виплати компенсацій за збитки власникам майна. Великим

досягненням опозиційних аристократів у цей період можна вважати впровадження інституту земських страхових агентів - найманих службовців, які безпосередньо займалися усім комплексом справ у галузі, яка знаходилась у стадії становлення. У 80pp. політика ліберальних земців помітно змінилася. Прогресисти виступали за чітке розмежування компетенції повітових та губернського земств у страховій справі, шляхом розподілу повноважень; зберегли право суміщення посад страхового агента і представника земських установ, що позитивним чином вплинуло на характер відносин з селянським станом, як абсолютної більшості населення. Принципово важливою віхою стало розроблення та затвердження за участю опозиціонерів Статуту земського страхування. Особистими зусиллями представників ліберального нобілітету була затверджена добровільна система земського страхування, як більш демократична, фінансово вигідна та проста в адмініструванні. Ліберальні аристократи докладали зусиль у справі боротьби з проявами службових зловживань та корупції серед посадових осіб страхової системи. У результаті подвижницьких зусиль членів опозиційної аристократичної фронди система страхування на півночі Лівобережної України отримала бажану сталість та почала розвиватися. Яскравим свідченням цього можна вважати укладення страхових угод між Чернігівською губернською земською управою та Дворянським поземельним банком Російської імперії.

Ключові слова: земський лібералізм, північна Україна, система страхування, компенсація збитків,

The policy of zemstvo liberalism of northern Ukraine in the field of property insurance of the population(70-80s of the 19th century)

Kotelnytskyi Nazar,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Law, Chernihiv Institute of Information, Business and Law of the International Scientific and Technical University named after Academician Yu. Bugai, Chernihiv, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0003-4480-365X>

Abstract. *The article highlights the main imperatives of the policy of zemstvo liberalism of northern Ukraine in the field of property insurance of the population. The methodology of the work is based on the methods of analysis and synthesis, induction and deduction, historical-descriptive method, content analysis, and problem-chronological method. The author came to the conclusion that the problems of property insurance of the population occupied a prominent place in the coordinate system of the social policy of the zemstvo liberal movement of northern Ukraine in the 70s-80s. 19th century. At the end of the 70s. 19th century., due to the novelty of the matter; the absence of a stable system in the field, zemstvo liberals used palliative forms of activity, promptly responding to current excesses and ensuring proper payment of compensation for losses to property owners. A great achievement of the opposition aristocrats during this period can be considered the introduction of the institute of zemstvo insurance agents - hired employees who directly dealt with the entire complex of affairs in the field, which was in the stage of formation. In the 80s. the policy of liberal zemstvos changed noticeably. The progressives advocated a clear demarcation of the competence of the county and provincial zemstvos in insurance matters, through the distribution of powers; they retained the right to combine the positions of insurance agent and*

representative of zemstvo institutions, which positively affected the nature of relations with the peasantry, as the absolute majority of the population. A fundamentally important milestone was the development and approval of the Statute of Zemstvo Insurance with the participation of oppositionists. Through the personal efforts of representatives of the liberal nobility, a voluntary system of zemstvo insurance was approved as more democratic, financially profitable and easy to administer. Liberal aristocrats made efforts to combat manifestations of abuse of office and corruption among officials of the insurance system. As a result of the ascetic efforts of members of the opposition aristocratic front, the insurance system in the north of Left-Bank Ukraine gained the desired stability and began to develop. A vivid example of this is the conclusion of insurance agreements between the Chernihiv Provincial Zemstvo Government and the Noble Land Bank of the Russian Empire.

Keywords: Zemstvo liberalism, northern Ukraine, insurance system, compensation for losses,

Постановка проблеми. Історія українського земського лібералізму, зокрема на території Північного Лівобережжя, продовжує належати до дуже актуальних, але малодосліджених проблем вітчизняної історичної науки. Політична діяльність цієї течії у визвольному русі Російської імперії другої половини ХІХст. є найбільш вивченим сегментом історії земського ліберального руху, особливо на півночі Лівобережної України[1]. Однак, велика кількість інших напрямів подвижницької праці ліберальних земців й до сьогодні залишаються поза увагою сучасної української історіографії та громадськості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Український земський лібералізм почав ґрунтовно досліджуватися у вітчизняній історичній науці лише в останнє десятиліття. Наприклад, зусиллями Н.Котельницького,

Ю.Комаровського, С.Дегтярьова, А.Лебідя, В.Нестеренка, А.Зякун, А.Клепак була висвітлена позиція ліберальних засобів масової інформації північної України щодо земської реформи 1864р.; запроваджені до міжнародного наукового обігу унікальні артефакти - сфрагістичні джерела; досліджені місце «українського питання» та клерикальна політика опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя; вивчені процеси фундації жіночої та початкової освіти земськими лібералами регіону; каральні заходи російського самодержавства проти земської ліберальної партії краю. Але соціальна та економічна політика опозиційного руху, зокрема - у сфері страхування майна населення, і дотепер залишається практично недослідженим явищем української історії. Не дивлячись на те, що автор цих рядків зробив декілька кроків у справі дослідження згаданої проблематики[2], все ж порушене питання є «незаповненою лакуною» в історії діяльності ліберальних аристократів, у тому числі - на півночі Лівобережної України.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.

Соціальна політика була органічною складовою консолідованої програми опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя. Серед її складових помітне місце займала проблема страхування майна населення. Оскільки вказаний напрямок діяльності земських лібералів взагалі не вивчений, мав прикладний практичний характер, то обрана тематика, на наш погляд, має не тільки історичне, але й актуально практичне значення для сьогодення, у контексті побудови нової соціальної системи вже нової української держави та ілюструє головні імперативи страхової політики ліберальних земців.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є висвітлення головних імперативів політики земського лібералізму північної

України у галузі страхування власності населення у 70-80рр.ХІХст. на основі першоджерел, більша частина яких уперше запроваджуються до міжнародного наукового обігу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історичні джерела фіксують перші звернення земських лібералів Північного Лівобережжя до проблем страхування наприкінці 70рр.ХІХст. Так, 8 січня 1878р., на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання була розглянута доповідь губернської управи про знищену у великій пожежі Мринську початкову земську школу Ніжинського повіту Чернігівської губернії. Основним дискусійним питанням стала проблема страхових виплат, оскільки навчальний заклад не мав юридично оформленого договору про страхування будівлі. Від ліберальної партії виступили О.Карпинський та М.Константинович.

У своїй промові О.Карпинський зауважив, що відсутність офіційного страхового контракту не є провиною сільської громади, а тому це не може бути перешкодою для здійснення відповідних компенсацій. Оскільки приміщенням опікується земство, то будівля однозначно мала земську страховку, а тому відповідні виплати є абсолютно законними з правової точки зору. Якщо ж відповідне повітове земство асигнувало фінансові ресурси на побудову нової школи вже після пожежного лиха, то в умовах процедури страхових виплат повітова земська управа може укласти угоду з відповідною громадою про умови цільового використання коштів, їх розподілу та можливих варіантів відшкодування витрат повітового земства. М. Константинович вказав на те, що органи земського самоврядування при виплаті страхових компенсацій не можуть керуватися показниками вартості будівлі і суми внесків зацікавлених персон. Функції земських установ у цьому випадку аналогічні принципам діяльності страхового управління -

здійснити страхові виплати постраждалим з урахуванням кореляції з показниками оцінки будівлі, оскільки страховий агент не виконав своїх обов'язків у цьому відношенні. Губернське земство більшістю голосів прийняло рішення про тимчасову відмову Мринській громаді у виплаті страхових компенсацій до отримання повної інформації стосовно цієї проблеми[3].

10 січня 1878р., зусиллями члена ліберальної партії - О.Карпинського, питання про Мринську земську школу знову було піднято для обговорення у залі губернського земства. Губернська управа надала депутатському корпусу додаткову інформацію. У своєму виступі опозиціонер відзначив, що губернська земська управа не встигла здійснити оцінку вказаної школи, тому провина губернського земства якщо і є, то виключно опосередкована. Ніжинське повітове земство витратило фінансові ресурси зі свого бюджету не тільки на знищену у пожежі школу, а й на нову будівлю для учбового закладу. Тому у разі, якщо губернське земство ухвалить рішення про здійснення страхових виплат, то загальна її сума буде розподілена між повітовим земством і Мринською громадою за пропорційним принципом: хто більше вклав ресурсів, той і отримає більшу частину компенсацій. У результаті обговорення Чернігівське губернське земство більшістю голосів постановило: доручити губернській земській управі здійснити страхові виплати Ніжинському повітовому земству та Мринській громаді у зв'язку зі знищенням згаданої земської початкової школи[4].

21 січня 1878р. Чернігівське губернське земське зібрання заслухало доповідь профільної комісії про затвердження проекту кошторису страхових виплат на поточний рік.

Від опозиційної аристократичної фронди виступив О.Карпинський. У своїй промові він констатував факт того, що страхова справа у регіоні

функціонує з великими проблемами, оскільки з одного боку - це новація для населення, відсутній потрібний досвід, а з іншого - немає профільних фахівців у згаданій сфері. У контексті цього губернська земська управа прийняла рішення про впровадження у системі земського самоврядування нового корпусу найманих службовців - земських страхових агентів, які спеціалізовано будуть займатися усім комплексом питань, які пов'язані зі страхуванням активів власності населення регіону та будуть підзвітними лише губернському земству. Відтак, він просить депутатський корпус схвалити доповідь комісії та затвердити пропонований бюджет страхової галузі краю. Чернігівське губернське земство постановило: схвалити доповідь комісії та затвердити кошторис страхової галузі регіону в обсязі 26790 рублів[5].

25 жовтня 1878р., на засіданні чергової сесії Чернігівського повітового земського зібрання була заслухана доповідь повітової управи щодо виплати компенсацій постраждалим від повеней у Чернігівському повіті. Від ліберальної партії виступили М.Константинович і В.Варзар.

М.Константинович наголосив на тому, що тематика страхових виплат у контексті земського самоврядування дуже слабо досліджена, сама система тільки починає функціонувати, а відтак повітова земська управа не має великого досвіду у вказаній галузі. Представник прогресистів висловив думку, що спочатку зібранню потрібно отримати достовірні відомості з цього приводу, а вже потім приймати конкретні рішення, пов'язані з асигнуванням будь-яких компенсацій з земського бюджету.

В.Варзар у своїй промові акцентував увагу депутатського корпусу на тому, що повітовій управі необхідно зібрати інформацію про середню кількість постраждалих від повеней, географічні локації та хронологічну періодизацію стихійних лих, які прокотились по території краю. І лише після

цього виконавчий орган земського самоврядування - управа, буде мати у своєму розпорядженні неупереджені дані для початку процедур фінансового обрахунку економічних компенсацій за збитки, понесені членами громад повіту у наслідок повеней.

Голова та депутати повітових земських зборів у ході обговорення зауважили, що процедури страхування від пожеж та повеней - абсолютно різні за природою, а тому повітовій управі потрібно детально розібратись у цьому питанні. Чернігівське повітове земство ухвалило: доручити повітовій земській управі розробити установчу документацію з проблем страхування майна членів громад, постраждалих від стихійних лих - пожеж, повеней тощо[6].

21 січня 1879р., на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання був розглянутий проект змін до Положення про земське страхування, розроблений Міністерством внутрішніх справ Російської імперії. Від опозиційної аристократичної фронди північної України виступив О. Карпинський.

У своїй промові він проінформував депутатський корпус зборів про суть пропонованих змін. Згідно проекту, компетенція земського страхування поширювалася на усі активи власності, у тому числі - нерухомості, які знаходяться під юрисдикцією системи земського самоврядування. Уряд запропонував можливість надання субсидій губернським і повітовим земствам, у випадку великих стихійних лих. Однак, проблема полягає у тому, що фінансовим джерелом для формування згаданих субсидій визначалися капітали інших губерній. Оскільки губернії у Російській імперії дуже різні, то і потрібних ресурсів може не вистачити - субсидії виявляться недостатніми. Відтак, розробка загальної системи страхових внесків по усій земській території держави є справою дуже складною. У зв'язку з цим, О.Карпинський

запропонував відхилити поданий Міністерством внутрішніх справ проект, оскільки може виникнути несправедлива ситуація, коли страховими внесками Чернігівської губернії буде користуватися населення іншої губернії, яке зробило значно менший внесок у формування відповідного загального фонду. З аргументами ліберала погодилась більшість депутатів зборів і Чернігівське губернське земство постановило: відхилити поданий Міністерством внутрішніх справ проект змін до Положення про земське страхування[7].

23 січня 1881р., на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання, була розглянута доповідь губернської управи про підвищення страхових внесків населення регіону до 45 рублів на рік. Представник земської опозиції - О.Карпинський у своєму виступі наголосив на тому, що ініціатива губернської управи є неприйнятною, оскільки фінансові можливості абсолютної більшості населення краю - селянства, свідчать про його економічну неспроможність сплачувати фіскальні збори подібного рівня. Ліберальний аристократ висловив переконання, що замість того, щоб підвищувати вказаний податок для населення, краще запровадити добровільну форму організації страхової справи, оскільки члени громад стануть безпосередньо зацікавленими у функціонуванні страхових спілок, це стане їх спільним проектом, вони будуть регулярно сплачувати членські внески, прояви корупції будуть мінімальними та й дефіцит коштів піде у минуле. У випадку надзвичайних ситуацій добровільні страхові фонди гарантовано компенсують втрати населення в умовах ексцесів. На превеликий жаль, губернські земські збори не підтримали модерної ініціативи опозиціонера і у результаті голосування пропозиція не набрала достатньої кількості голосів[8].

10 грудня 1883р., на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання було розглянуте питання про внесок на

поточний рахунок Чернігівського міського громадського банку страхових капіталів у сумі 18 тисяч рублів. Консервативні депутати просили пояснити, як така немала сума коштів, пов'язана з системою страхування, опинилась на рахунках міської банківської установи. Від ліберальної партії з цього приводу виступив М.Константинович.

У своєму виступі він зауважив, що у доповіді мають місце великі технічні помилки, їх треба усунути і тільки тоді стане зрозумілою суть проблеми. Він зазначив, що поточний рахунок, на який були перераховані кошти, є безстроковим і він приносить комерційний депозитний прибуток у розмірі не менше 1%. У разі надання чеку кошти з рахунку надаються без затримки. Вказаний рахунок неможливо відкрити в іншій банківській установі. Якщо ж робити трансакції з рахунку декілька разів на рік, то збитки будуть більшими, ніж це може бути у Київській конторі Державного банку Російської імперії.

М. Константинович пояснив, що поточний банківський рахунок для страхових капіталів, на відміну від продовольчого капіталу, можна тримати лише у міському банку, оскільки мова йде про протипожежне страхування активів нерухомості. Що ж стосується побоювань про те, що не усі капітали можуть бути збережені, то ліберальний аристократ наголосив на тому, що згадані чутки є великим перебільшенням. На момент 1883р. Чернігівський міський громадський банк мав загальний капітал в обсязі 1,5 мільйонів рублів безпосередніх вкладів і майже усі вкладники установи - жителі міста Чернігова. Губернська земська управа має виключні контрольно-ревізійні, інспекторські права, вона здійснює постійний нагляд за функціонуванням та діяльністю банківської інстанції. Тому єдиною причиною можливих ексцесів в установі може бути лише неуважне ставлення губернської земської управи та вкладників капіталів за справами фінансової інституції. Губернські збори

залишилися задоволеними поясненнями опозиціонера й ухвалили: обмежити суми поточних вкладів до Чернігівського міського громадського банку до рівня 25 тисяч рублів[9].

14 грудня 1883р. Чернігівське губернське земство розглянуло проблему знищення враженої чумою худоби у регіоні та виплати її власникам відповідних компенсацій. Від опозиційної аристократичної фронди виступили В. Савич, М. Константинович, П. Червінський, В. Варзар.

В. Савич зауважив, що скотарство є допоміжною галуззю аграрного сегменту економіки краю, а тому страхові виплати будуть мати нерегулярний характер. Оскільки епідемії хвороб тварин на території губернії трапляються починаючи з 1879р, то губернська земська управа може запровадити профільний фіскальний збір з власників скотарських парків.

М. Константинович відзначив, що вирішення цього питання багато разів відкладалося губернським земством, оскільки жодна з інституцій регіональної влади не бажала брати на себе відповідальність за стан справ у вказаній сфері. Рано чи пізно, система земського самоврядування прийде до нагальної потреби у страхуванні рухомої власності господарів. У протилежному випадку, земським інститутам доведеться думати про ліквідацію дефіциту страхових капіталів, оскільки невикористані кошти, які акумульовані на рахунках земських управ, не зможуть закрити усіх фінансових потреб, пов'язаних з виплатами компенсацій власникам майна. Опозиціонер наголосив, що страхові капітали мають принципову відмінність від протипожежних, адже останні застосовуються до активів нерухомості. Відтак, гарантовано можуть виплачуватися лише компенсації за знищену худобу, яка була вражена небезпечними хворобами. У цілому ж, поспішати з ухваленням рішень не потрібно, оскільки проблема дуже складна[10].

Відповідаючи колезі по партії, з промовою виступив П.Червінський.

Він зазначив, що існує дві сторони проблеми - фінансова та етична. З фінансовим аспектом більш-менш усе зрозуміло. Статистика свідчить, що власники худоби втрачають від епідемій небезпечних хвороб у середньому 2% тваринного парку, загальний обсяг збитків сягає 0,5 мільйона рублів. Це прямі наслідки враження худоби чумою. Однак, з етичним нюансом все складніше. Якщо земські управи зберуть страхові збори з населення, а потім не виплатять необхідні компенсації - це великою мірою знищить авторитет земства серед пересічного населення та створить ґрунт для тривалих юридичних баталій у судових інстанціях, оскільки земські органи не мають права відмовлятися від сплати компенсацій, адже страхові збори були вже зібрані та акумульовані до бюджету. Що стосується фінансової сторони, то знищення враженої худоби, так чи інакше призведе до появи у земств відповідних коштів, оскільки вказані процедури будуть виконуватися спеціально запрошеними управами фахівцями.

В. Варзар у своєму виступі наголосив на тому, що компенсаційні виплати повинні суворо регламентуватися чисельністю і якістю знищеного скотарського парку та середнім показником страхових внесків. Без жодних сумнівів повинна бути налагоджена адміністративно цілісна система ветеринарного та санітарного нагляду, система профілактичних заходів з метою мінімізації наслідків епідемій[11].

16 грудня 1883р., на засіданні Чернігівських губернських земських зборів було розглянуто питання щодо призначення страхових агентів. Від ліберальної опозиції виступив П. Червінський.

У своїй промові він акцентував увагу депутатів на тому, що потрібно з'ясувати: у компетенції яких інститутів знаходиться питання призначення страхових агентів - у повітових чи губернської земських управ? Страхові збори надходять до державного казначейства, яке розміщує ці податки на

депозитарних рахунках саме губернської земської управи, а відтак саме вона несе відповідальність за збереження активів і розпорядження ними. Виходячи з цього невідомо хто конкретно буде відповідати за страхові капітали у провінції. У повітах є відділення губернського комітету по боротьбі з епідеміями, але вони й так завантажені поточною роботою, тому питання страхування для них будуть зайвим клопотом. Крім того, члени комітету не отримують посадових гонорарів, а земські установи не мають суттєвого впливу на їх діяльність. Усе це свідчить про те, що необхідно чітко визначити відповідальну інституцію за функціонування земського страхування.

П. Червінський констатував, що на момент грудня 1883р. у Чернігівській губернії офіційно працюють лише страхових агенти, які репрезентують органи влади. Але і вони залежать від корпоративного впливу великого консервативного нобілітету регіону, що є дуже небезпечним. Є нагальна потреба у тому, щоб були призначені як мінімум дві посадові особи з чітко окресленими повноваженнями та службовим окладом: один буде займатись страховими справами на рівні повітових земств, інший - на рівні губернського. За жодних обставин не можна допустити, щоб рішення, які стосуються виплат страхових компенсацій, приймалися на території, де не було ексцесів[12].

М. Константинович підтримав точку зору П.Червінського і запропонував розмежувати компетенцію повітових та губернської земських управ. Зокрема, ветеринарну та санітарну інспекцію повинні призначати повітові управи, а страхових агентів лише губернська управа, оскільки агенти - головні уповноважені посадові особи у регіоні, які відповідальні за розвиток страхової справи. Крім цього, у провінції можна запровадити фінансові винагороди з земського бюджету для тих посадових осіб, які будуть завчасно інформувати земські інституції про небезпеку появи епідемічних

ексцесів.

В. Варзар доповнив ініціативи М.Константиновича. Він пояснив, що оскільки абсолютна більшість селянства залишаються неписьменними, то найкращим варіантом буде схема, коли селянська громада обере грамотного представника, який прибуде до волосного правління і офіційно проінформує провінційну владу про загрозу відповідного лиха.

Розгляд проблеми завершився теоретичною дискусією між членами опозиційної аристократичної фронди - П. Червінським та О. Ліндфорсом, яка стосувалась проблем юридичної фіксації усіх правил та положень системи страхування. П. Червінський був прихильником практичних підходів до функціонування страхової системи і не вважав, що регуляторні норми в обов'язковому порядку повинні бути внесені до юридичних документів. О. Ліндфорс, як професійний адвокат, принципово наполягав на правовій фіксації усіх положень страхового процесу, оскільки мова йшла про священні права і свободи громадян, зокрема право власності на майно. На його переконання, усі обов'язки посадових осіб, права власників та вичерпні правила системи страхування повинні бути викладені у формі правового документу, який тим самим робить сторони страхового процесу юридично відповідальними за свої дії чи бездіяльність. Чернігівське губернське земство доручило губернській управі взяти до відома публічні позиції П. Червінського та О. Ліндфорса при підготовці установчих документів для системи земського страхування[13].

14 грудня 1884р., на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання була розглянута доповідь спеціальної комісії земства про розробку проекту Правил боротьби з чумою тварин у регіоні. Документ повинен був введений у дію з 1 січня 1885р.

Від лібералів виступили В. Варзар та П. Червінський, які вказали на те,

що пропозиція консерваторів про заборону суміщення посад земського страхового агента та депутата зборів є непереконливою, оскільки у структурах системи земського самоврядування працює багато найманих службовців, які одночасно за сумісництвом виконують й інші функції для своїх виборців. Тому подібні ініціативи вони вважали зайвою бюрократичною перепоною, яка не дозволить вчасно компенсувати населенню регіону матеріальні втрати в умовах знищення враженого небезпечною хворобою скотарського парку. Після тривалих дискусій губернські збори погодились з аргументацією опозиціонерів і постановили: пропозицію про заборону суміщення посад страхового агента зі званням гласного або службовця земського зібрання відхилити[14].

8 грудня 1885р, на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання слухалось питання про роль і місце агентів у страхування рухомого майна населення, наприклад - худоби. Представники консервативних сил наполягали на тому, що агенти повинні чітко підпорядковуватись губернській земській управі і виконувати усі її настанови. Член земської опозиції - В.Варзар висловив переконання, що незважаючи на виконавчу роль управи, не можна допускати, щоб адміністративні форми роботи домінували у діяльності земських інститутів. Опозиціонер наголосив на тому, що у галузі страхування потрібно більше довіри між суб'єктами. На жаль, земські збори підтримали консервативну точку зору і було ухвалене рішення про підготовку інструкцій страховим агентам, які були зобов'язані підпорядковуватись земським управам[15].

12 грудня 1886р., на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання була розглянута доповідь комісії земства з питань формування страхової системи регіону. Від опозиційної аристократичної фронди краю з великими промовами виступили П.

Червінський та В. Варзар.

У своїй промові П.Червінський зауважив, що перш за усе потрібно з'ясувати загальні принципи страхової системи, яка буде функціонувати у регіоні. Незважаючи на десяток років існування страхування майна населення, можна констатувати факт того, що цілісна система так і не була створена, вона позбавлена активних форм життєдіяльності і по великому рахунку, інституційно, так і не запрацювала. Що стосується земського самоврядування, то його виконавчі органи відповідають за виплати компенсацій населенню, які стосуються масових епідемій, знищення хворих тварин та найбільш важких інфекційних хвороб. Це не можна вважати справжньою страховою системою, оскільки вказані напрями мають пряме відношення до ветеринарних і санітарно-епідеміологічних заходів. Продовжуючи, представник лібералів зазначив, що за імперським законом 1879р. земські інституції отримали право запроваджувати обов'язковий фіскальний збір для страхування власності населення. Поряд з цим, Чернігівське губернське земство пропонує страхувати тваринний парк краю від хвороб.

У контексті цього виникає дилема - впроваджувати обов'язкову чи добровільну систему страхування? Губернська управа пропонує добровільну систему, оскільки, на її думку, обов'язковий варіант не буде сприяти суспільній користі та благу. Масові епідемії та інфекційні хвороби цілком виправдують обов'язковий варіант, оскільки це загальнодержавний ексцес і суспільна біда. В умовах добровільної системи мова вже піде про те, хто, за яких умов та який обсяг компенсацій отримає у кінцевому результаті. У будь-якому випадку не можна затверджувати будь-які параметри страхової системи, якщо її фінансові аспекти невідомі.

П. Червінський наголосив на тому, що не можна наводити приклади

функціонування страхових систем з інших регіонів Російської імперії, скажімо Царства Польського, оскільки його економіка колосально відрізняється від реалій соціального та фінансово-господарського життя у Чернігівській губернії. Якщо ж губернське земство погодиться з пропозиціями центральної влади про впровадження 3% максимуму при виплаті страхових виплат, то може статися так, що рівень загибелі тварин від епідемій та хвороб цілком може перевищити встановлену норму і земські установи не будуть мати у своєму розпорядженні необхідних фінансових ресурсів, щоб здійснити відповідні компенсації.

Тому опозиціонер наполягав на тому, що Чернігівському губернському земству потрібно йти шляхом інституціоналізації добровільної системи земського страхування, оскільки в її умовах відсутня прив'язка до рівня максимальних відсотків відшкодування збитків, а земські органи будуть вільними у виборі інструментів для забезпечення страхових виплат. Обов'язкова ж система страхування буде являти собою форму фіскального примусу абсолютної більшості населення - селянства, яку неможливо виправдати жодними імперативами необхідності. Крім того, дуже важливо розуміти й інше: запровадивши обов'язкову систему страхування, земські інститути ризикують стати економічними агентами, які будуть мати катастрофічні проблеми з фіскальними недоїмками, відповідною кризою та дефіцитом надходження фінансових ресурсів. У кінцевому результаті, земські бюджети можуть стати банкрутами у страховій частині, усі програми будуть припинені, у наслідок чого будь-які внески до страхових систем зникнуть[16].

В. Варзар не погодився з аргументами свого колеги по партії. У своїй промові він зауважив, що запровадження інституту добровільного страхування не зробить великої честі земським установам як органам

місцевого самоврядування, оскільки вказана система є комерційною. Ліберал вказав на те, що у регіоні існує чимало товариств та спілок добровільного страхування. Тому відповідними процесами повинні займатись саме вони, а земським інститутам не варто ставати частиною вказаної сфери, оскільки по факту вони стануть комерційними підприємствами.

Продовжуючи, опозиціонер вказав й на інший аспект проблеми - що конкретно за умов добровільного страхування отримає селянський стан суспільства? Усім відомо, що на відміну від дворянства, у якого є кошти для страхових внесків, у селянства таких можливостей взагалі немає. За діючою системою земського страхування, губернські та повітові управи змушені будуть виплачувати аристократії компенсації за знищення їх власності, наприклад - інфікованих, небезпечно хворих тварин. Однак, в ідеалі земське самоврядування не повинно цим займатись - це компетенція санітарних та ветеринарних інстанцій. Завершуючи В.Варзар заявив, що потрібно доручити губернській управі розробити проект Статуту земського страхування, у тому числі - протипожежного, і тільки після його розгляду та затвердження обирати формат функціонування страхової системи у регіоні[17].

13 грудня 1886р. у залі засідань Чернігівського губернського земства була розглянута проблема розробки Статуту земського страхування. Позицію ліберальної партії знову репрезентували П.Червінський та В.Варзар.

П. Червінський у своїй великій промові зауважив, що існуючі фіскальні збори на потреби страхування нікого не влаштовують. У проекті Статуту, розробленому губернською управою, пропонується відокремити процедури страхування по санітарно-ветеринарній та частині пожежних ексцесів і стихійних лих. У контексті питань власності на тваринні парки, губернська управа просить залишити компенсацію за збитки, у разі знищення хворої худоби. Точні відомості для складання кошторисної документації повинні

будуть надати з одного боку - ветеринарна та санітарна статистика, а з іншого - реєстраційні органи селянського, корпоративного, волосного та земського самоврядування.

Ліберал наголосив на тому, що процедури адміністрування страхової системи будуть для земського самоврядування фактично безкоштовними, адже потрібні ресурси вже будуть закладені в обсяг фіскальних зборів, призначених для боротьби з епідеміями. Відтак, пропонований центральною владою 3% максимум при виплатах збитків можна буде витратити, не переживаючи за баланс земських бюджетів. П.Червінський окремо зазначив, що виконавчим органам земського самоврядування буде дуже важливо мати статистику по середнім показникам функціонування страхової системи як на рівні губернії у цілому, так і конкретних повітів. Опозиціонер знову вказав, що при функціонуванні добровільної системи страхування ризику банкрутства будуть значно меншими, ніж в умовах обов'язкової[18].

В. Варзар у своєму виступі наголосив на тому, що практика добровільного страхування у своїй більшості не досягає потрібної мети. Оскільки фінансові можливості нобілітету значно більші, ніж у селянства, то й основними суб'єктами системи добровільного страхування стануть саме поміщики. Цілком зрозуміло, що селяни будуть складати абсолютну меншість у цих процесах. Тому, коли мова переважно йде про страхування худоби, як основного рухомого майна у провінції, то можна говорити про дві опції - страхування тваринного парку від різноманітних хвороб та виплату компенсацій за знищення небезпечно хворої худоби.

Окремо, опозиціонер звернув увагу депутатського корпусу на ще одну проблему. Справа полягала у тому, що селянська верства, більшість якої мала сплачувати колосальний обсяг непосильних податків та зборів, у разі початку функціонування нової системи земського страхування фактично отримувала

для свого господарства не новий фіксований податок, а сталі та регулярні побори до земського бюджету, оскільки достовірність смертності худоби не була забезпечена належними верифікацією та моніторингом. У зв'язку з наведеними аргументами В. Варзар запропонував відкласти вирішення питання про затвердження Статуту про земське страхування на рік, а натомість звернутись до Уряду Російської імперії з офіційним клопотанням про запровадження інституту державного страхування худоби під 4% річних.

Чернігівське губернське земське зібрання, після тривалого обговорення проблеми абсолютною більшістю голосів постановило: 1. визнати своєчасним впровадження земської системи страхування рухомої власності на території краю; 2. прийняти за основу добровільну систему страхування та затвердити у цілому Статут про земське страхування у регіоні[19].

За принциповим наполяганням представника земської опозиції - В. Хижнякова, до тексту Статуту були внесені правки про те, що схвалена та затверджена система страхування діє виключно на території Чернігівської губернії. У зв'язку з цим, якщо права власності на рухоме майно переходять від одного до іншого власника, то принципи страхування залишаються у дії тільки у разі, якщо вказане майно не залишає територію регіону і не переходить у власність приватних персон, які проживають на інших територіях Російської імперії. У протилежних випадках система земського страхування перестає функціонувати.

П. Червінський, у свою чергу, ініціював правку до Статуту відносно впровадження запобіжника для непорядних власників майна, адже можуть бути випадки, коли з метою отримання компенсації, вигідніше позбутися майна, чим опікуватися ним. Губернські земські збори у цілому схвалили зазначені правки[20].

На засіданні Чернігівського губернського земства 14 грудня 1886р., була

завершена процедура розгляду Статуту земського страхування. П.Червінський у своєму завершальному слові по проблемі заспокоїв депутатів зібрання, які з недовірою відносились до гарантій прав власності при добровільній системі страхування та вніс ясність щодо позиції розробників Статуту.

Він відзначив, що єдиним уповноваженим органом, який буде мати право укладати страхові договори, буде виключно губернська земська управа, як представник системи земського самоврядування. Приватні страхові агенти, представники інститутів корпоративного самоврядування, члени волосних правлінь, репрезентанти міського самоврядування не повинні будуть мати жодного відношення до земського страхування.

Прогресист навів приклад приватних комерційних страхових спілок і товариств, де виконавчу роль грають страхові агенти, а усі установчі та розпорядчі рішення колегіально ухвалює Правління цих організацій. Як правило, приватні страхові агенти видавали власникам майна лише страхові полюси, які являли собою проміжний документ між процедурами підтвердження наявності збитків і виплатою відповідних компенсацій. І якщо Правління приватної спілки чи товариства у перехідний період вирішить, що виплата конкретної компенсації йому не вигідна, то і повернення страхових внесків за видані полюси вважалися абсолютно законними. П. Червінський наголосив, що саме цей аспект і є головною проблемою взаємовідносин між власниками та страховими суб'єктами, а тому принципово необхідно зберегти єдність земського самоврядування і не допускати роздробленості повноважень між агентами страхових процедур [21].

16 грудня 1886р, на засіданні Чернігівських губернських земських зборів проблеми страхування знову були поставлені для обговорення. Від ліберальної партії виступив П. Червінський. У своїй промові він

запропонував, щоб з метою підвищення компенсацій за втрачене рухоме майно, для селянської верстви був збільшений загальний фонд страхування. Губернське земство одногolosно підтримало ініціативу прогресиста.

Окремо, П. Червінський висловився з приводу бюрократичних аспектів процесів страхування. Опозиціонер зазначив, що після початку дії імперського закону про протиепідемічні заходи 1879р., Чернігівське губернське земство розширило його застосування і перейшло від ветеринарно-епідемічних до власне страхових заходів у регуляції процесів, що дозволяло встановлювати фіскальні збори для ліквідації не тільки небезпечних епідемій, а й знищення хворих тварин.

Однак, впроваджені заходи призвели до протилежних результатів. Оскільки перевірити достовірність рівня захворювання худоби та кількості знищених інфікованих тварин на території усієї Чернігівської губернії було неможливо, з'явилась масова кількість зловживань у цій сфері у колі відповідальних посадових осіб - одним власникам компенсації за збитки виплачували, іншим - ні. Усе це підривало довіру населення до виконавчих органів земського самоврядування, породило звинувачення у корупції. У зв'язку з цим П. Червінський запропонував збільшити обсяг фонду компенсацій власникам майна при одночасній перевірці достовірності інформації.

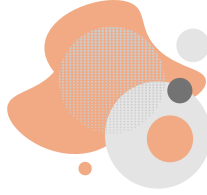
Репрезентант ліберальної фронди наголосив на тому, що процедури та процеси страхування майна повинні залишатись особистою справою власника, установи земського самоврядування не мають жодного права впливати на рішення господарів, оскільки цей принцип і складає основу системи добровільного страхування. Принципово важливо, щоб у разі виявлення різного роду зловживань, вони в обов'язковому порядку були розслідувані компетентними правоохоронними та адміністративними

органами, а не залишались проблемою населення - не можна допускати свавілля відповідальних посадовців та інстанцій. Практична ж вигода кожного повіту або громади від добровільного страхування буде полягати у тому, що якщо раніше власники втрачали рухоме майно без виплати збитків, господарство краю страждало від ексцесів, то в умовах функціонування Статуту власники отримають належні компенсації, а органи земського самоврядування втратять лише 600 рублів страхового капіталу, який був закладений у бюджет.

Чернігівське губернське земство прислухалось до аргументів опозиціонера і постановило: визнати обов'язковим лише страховий збір, призначений для виплати компенсацій за знищення інфікованих тварин, або хворої худоби; усі інші внески вважати частиною функціонування добровільної системи страхування, згідно затвердженого Статуту[22].

7 грудня 1887р., на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання було розглянуте питання про адміністративно-юридичний статус територій, які сплачували страхові внески для забезпечення протипожежної безпеки. Від ліберальної партії краю виступили В. Варзар і П. Червінський.

В. Варзар у своїй промові зауважив, що справа протипожежного страхування розвивається повільними темпами, далеко не завжди враховуються усі аспекти особливостей провінції, і усе це у кінцевому результаті впливає на фінансовий аспект проблеми. Модерні новації, які з'явилися у галузі будівництва, а саме поява вогнетривких дахів будинків, надають великі надії для сфери земського страхування. Потрібно провести експертні дослідження, і якщо вказаний інструмент протипожежної боротьби доведе свою ефективність, необхідно широкомасштабно запроваджувати його використання на практиці, тим самим суттєво покращуючи показники

ефективності страхової системи.

Окремо опозиціонер вказав на те, що не можна порівнювати протипожежні можливості провінції та міст, оскільки їх мешканці мають різний соціальний статус, проживають у різних географічних локаціях і головне - сплачують різний обсяг страхових внесків. Оскільки земське страхування не допрацьовує у цьому контексті, згаданими прогалинами користуються страхові агенти приватних спілок і товариств, які пропонують на ринку дешевші послуги, ніж у земства. Тому, на переконання В. Варзара, потрібно вказати повітовим і губернській земським управам на недоліки їх діяльності у цьому аспекті.

П. Червінський підтримав позицію колеги, зауваживши, що виконавчі органи земського самоврядування мають обмаль інформації з приводу поточного стану у протипожежній сфері, у діяльності присутній формалізм. Тому, потрібно вимагати від посадовців конкретних планів дій, їх бачення на прогрес у цій справі.

Чернігівські губернські земські збори, погодившись з аргументами лібералів, ухвалили: доручити губернській земській управі розробити плани діяльності у галузі протипожежної безпеки та відповідного земського страхування[23].

22 січня 1890р, на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання був розглянутий бюджет системи протипожежного страхування. Від ліберальної партії виступив П. Червінський.

У своїй промові він зазначив, що починаючи з 1875р. обов'язки повітових та губернського земств у цій сфері чітко розмежовані. Фіскальними зборами у сільських громадах займаються повітові земства, у волостях - губернське. Проблема полягає у тому, що повітові земства відносились до комплексу необхідної звітності дуже поверхово, часто-густо мають місце

корупційні прояви, коли на папері були виплачені одні суми компенсації, а на практиці - зовсім інші ресурси. Відтак, з вказаними зловживаннями потрібно розбиратись на місці, у самих громадах. Якщо на рівні селянства можна розібратись за допомогою волосного правління та підпорядкованих йому структур, то на рівні волості проблема вирішується лише поданням судового позову до страхового товариства чи спілки. У кошторисі губернська земська управа пропонує асигнувати дві тисячі рублів для формування посадових окладів запрошених найманих службовців, які безпосередньо будуть працювати у системі протипожежного страхування. П. Червінський однозначно підтримав створення нового корпусу земських службовців і закликав депутатів схвалити запропоноване рішення. Чернігівські губернські збори постановили: асигнувати з земського бюджету дві тисячі рублів для запрошення найманих службовців та наведення ладу у галузі протипожежного страхування[24].

На цьому ж засіданні Чернігівське губернське земство розглянуло проект страхової угоди з Дворянським поземельним банком Російської імперії, згідно з якою губернське земство страхувало усіх клієнтів фінансової установи та її майно. Від опозиційної аристократичної фронди регіону виступив П.Червінський і пояснив роль губернської земської управи у вказаних процесах. Справа полягала у тому, що у разі не продовження протягом двох тижнів відповідного контракту між банком і земством, виникала правова колізія, коли страховий договір вже не працював. У цьому випадку банк міг страхувати свою власність там, де він вважав за потрібне, здебільшого у столиці Російської імперії, причому ретельно виконуючи умови свого Статуту. Так чи інакше, у цих умовах губернське земство та його страхові агенти втрачали як свого солідного клієнта, так і відповідні фінансові преференції.

З метою ліквідації проблеми, Чернігівське губернське земство вступило у процес перемовин з банком, результатом яких стала поява нових правил взаємодії між інституціями у страховій галузі. Основною проблемою було те, що за земськими правилами страхові внески потрібно було асигнувати авансом, згідно ж правил банку усі виплати могли бути здійснені тільки після отримання страхового полюсу. Була досягнута домовленість, що губернське земство гарантовано отримає страхові виплати після вручення страхового полюсу. Оскільки губернська земська управа пішла на поступку банку, губернському зібранню потрібно вирішити - чи достатньо йому цих гарантій? Усі інші умови договору залишаються без змін, за два тижні до завершення дії чинного контракту сторони повинні проінформувати одна одну з приводу можливих нових змін угоди. Чернігівське губернське земство постановило: затвердити проект страхової угоди інституції місцевого самоврядування з Дворянським поземельним банком[25].

Висновки. Резюмуючи викладене можемо стверджувати, що проблеми страхування власності населення займали помітне місце у системі координат соціальної політики земського ліберального руху північної України у 70-80рр. ХІХст. Аналіз історичних першоджерел, частина яких уперше запроваджуються до міжнародного наукового обігу, засвідчує факт того, що опозиційна аристократична фронда Північного Лівобережжя пройшла шлях еволюції у процесах інституціоналізації системи земського страхування у регіоні.

Наприкінці 70рр. ХІХст., у зв'язку з новизною справи, відсутністю сталої системи у сфері, земські ліберали використовували паліативні форми діяльності, оперативно реагуючи на поточні ексцеси та забезпечуючи належним чином виплати компенсацій за збитки власникам майна. Великим досягненням опозиційних аристократів у цей період можна вважати

впровадження інституту земських страхових агентів - найманих службовців, які безпосередньо займалися усім комплексом справ у галузі, яка знаходилась у стадії становлення. У 80pp. політика ліберальних земців помітно змінилася. Прогресисти виступали за чітке розмежування компетенції повітових та губерньського земств у страховій справі, шляхом розподілу повноважень; зберегли право суміщення посад страхового агента і представника земських установ, що позитивним чином вплинуло на характер відносин селянського стану, як абсолютної більшості населення.

Принципово важливою віхою у становленні страхової системи стало розроблення та затвердження за участю опозиціонерів Статуту земського страхування. Незважаючи на різні погляди щодо функціонування системи та численні дискусії з цього приводу, що у чергове підтверджує тезу про строкатість та неоднорідність персонального складу земського ліберального руху північної України, все ж особистими зусиллями представників ліберального нобілітету була затверджена добровільна система земського страхування, як більш демократична, фінансово вигідна та більш проста в адмініструванні. Ліберальні аристократи докладали зусиль у справі боротьби з проявами службових зловживань та корупції серед посадових осіб страхової системи. Для цього, зокрема, на земську службу було запрошено коло найманих службовців, завдання яких полягало у наведенні ладу з бюрократичними аспектами функціонування системи.

У результаті подвижницьких зусиль членів опозиційної аристократичної фронди система страхування на півночі Лівобережної України отримала бажану сталість, почала розвиватися, а інститутом для акумуляції фінансових внесків страхової системи став Чернігівський міський громадський банк, який контролювався членами ліберальної фронди. Яскравим свідченням цього можна вважати укладення страхових угод між

Чернігівською губернською земською управою та Дворянським поземельним банком Російської імперії.

У цілому, попри велику складність та специфічність функціонування страхової галузі на території Північного Лівобережжя, ліберальним земцям краю вдалося досягти не тільки стабілізації її існування, а й прогресу в її функціонуванні.

Список використаних джерел:

1. Мойсієнко В.М. Ліберально-демократичний рух в Україні (середина 60 - 80 рр. XIX ст.). Автореф. дис...канд. іст. наук. К., 1999.19 с.; Редькіна О.А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX - початку XX століття. Автореф. дис...канд. іст. наук. Запоріжжя, 2002.18 с.; Скакун О.Ф. Политические и конституционно-правовые идеи либерального земства на Украине. Советское государство и право. 1982. №3. С. 119 - 126.

2. Котельницький Н. «Письма из деревни» Н.Н. Волк - Карачевського як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України(60-80рр.XIXст.). Історія науки та біографістика. 2019. №2. С.350 – 384; Котельницький Н., Комаровський Ю. Печатка династії Петрункевичів з архіву М. А. Шліппенбаха (1928 - 2010) як джерело з історії земського лібералізму північної України (60 - 80 рр. XIXст.). Сіверянський літопис. 2019. №3. С.121-126; Котельницький Н. Публіцистика братів Н.Н. та Г.Н. Волк-Карачевських як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України(60-80рр.XIXст.). SCRIPTORIUM NOSTRUM. 2019. №1. С.125 - 142; Він же. Земська реформа 1864р. на сторінках земської преси Чернігівської губернії. EMINAK. 2020. №4. С. 43 - 51. [https://doi.org/10.33782/eminak2020.4\(32\).462](https://doi.org/10.33782/eminak2020.4(32).462) ; Він же. Наукові праці

О.П.Шлікевича як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України(60-80рр.XIXст.). Сіверщина в історії України. 2022. Випуск 15. С. 95-100; Andrii E. Lebid, Nazar Kotelnitsky The Ukrainian Question in the Activity of the Zemstvo Liberal Opposition of Chernihiv Governorate (60-80th of XIX century). Bylye Gody. 2022. № 17(3): P. 1153-1162. DOI: 10.13187/bg.2022.3.1153; Kotelnitsky N.A., Degtyarev S.I. The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 1. European Journal of Contemporary Education. 2022. № 11(3): P. 994-1003. DOI: 10.13187/ejced.2022.3.994; Nazar A. Kotelnitsky, Sergey I. Degtyarev, Vadim A. Nesterenko The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 2. European Journal of Contemporary Education. 2022. 11(4): 1345-1352. DOI: 10.13187/ejced.2022.4.1345; Nazar Kotelnitsky The Clerical policy of the zemstvo liberal fronde of Chernihiv province(1860-80S).EMINAK. 2023. №1. P. 80 - 96. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2023.1\(41\).623](https://doi.org/10.33782/eminak2023.1(41).623) ; Andrii E. Lebid, Nazar A. Kotelnitsky, Alla I. Ziakun The Policy of the Russian Autocracy Toward the Zemstvo Liberal Opposition of the Chernihiv Governorate(late70s - early 80s of the XIX century). Bylye Gody. 2023. 18(3): 1341-1355. DOI: 10.13187/bg.2023.3.1341; Nazar A. Kotelnitsky, Sergey I. Degtyarev, Alina S. Klepak Initiative of Zemstvo Liberal Opposition in the Chernihiv Governorate to Educate Population in the 1870s. European Journal of Contemporary Education. 2024. 13(2): 462-469. DOI: 10.13187/ejced.2024.2.462; Котельницький Н. Питання протипожежної безпеки у діяльності земської ліберальної партії Північного Лівобережжя (60-80 рр.19 ст.). Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. 2025. Серія: Історія. Вип. 51. С.16-24.

3. Журналы Черниговского очередного губернского земского собрания 1877 года, состоявшегося в январе 1878 года. Земский сборник Черниговской губернии. 1878. № 1-4. Чернигов: Типография губернской земской управы, 1878. 602с. №1. С.13-16.

4. Там само. №3, С.42-48.

5. Там само. №15. С.472-473.

6. Журналы заседаний очередного Черниговского уездного земского собрания 1878 года. Чернигов: Земская типография, 1879. С. 42-46.

7. Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1878 года, состоявшейся в 1879 году. Чернигов: Земская типография, 1879. №10. С.357-359.

8. Журналы Черниговского губернского земского собрания 1880 года, состоявшегося в январе 1881 года. Земский сборник Черниговской губернии. 1881. №1-4. Чернигов: Земская типография, 1881. №12, С. 140-142.

9. Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1883 года. Земский сборник Черниговской губернии. 1884. №3. Чернигов: Земская типография, 1884. №4. С.110-111.

10. Там само. №8. С.278-281.

11. Там само. С.281-286.

12. Там само. №10. С. 343-345.

13. Там само. С.348, 362-363, 365-366, 368-380.

14. Стенографический отчет заседаний Черниговского губернского земского собрания, очередной сессии 1884 года. Земский сборник

Черниговской губернии. 1886. №5-6. Чернигов: Земская типография, 1886. №8. С.276-280.

15. Стенографический отчет о заседаниях Черниговского губернского земского собрания, очередной сессии 1885 года. Земский сборник Черниговской губернии. 1886. №7-8. Чернигов: Земская типография, 1886. №3. С.64-65.

16. Журналы и стенографический отчет Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1886 года. Земский сборник Черниговской губернии. 1886. №9-10. Чернигов: Земская типография, 1886. №8. С. 208-210.

17. Там само. С.211-212.

18. Там само. 223-226.

19. Там само. С.226-230.

20. Там само. С.234, 247.

21. Там само. №10. С.256-257.

22. Там само. №12. С. 292-300.

23. Журналы очередного Черниговского губернского земского собрания 1887 года. Земский сборник Черниговской губернии. 1888. №3-5. Чернигов: Земская типография, 1888. №1. С.18-21.

24. Журналы заседаний очередной сессии Черниговского губернского земского собрания 1889 года. Земский сборник Черниговской губернии. 1890. №8. Чернигов: Земская типография, 1890. №8. С.183-186.

25. Там само. №9. С.219-220.